

А. У. Бразгуноў
г. Мінск, Беларусь

АЎТАР ЦАРКОЎНА-ПАЛЕМІЧНАГА ТВОРА XVI–XVII стст.:
ПАМІЖ “МЫ” І “Я”

Змест паняцця *аўтар* да сярэдзіны XVIII ст., канца эпохі рэфлектыўнага традыцыяналізму, не супадаў з тым, якім аперыруе сучаснае літаратуразнаўства, а сама творчасць разумелася як узнаўленне добра вядомага, таго, што *ўжо* напісана аўтарытэтай асобай раней (напрыклад, антычнымі аўтарамі або айцамі Царквы) і служыць узорам для астатніх. Асноўных прычын неразвітасці аўтарскага пачатку ва ўсходнеславянскім пісьменстве Сярэднявечча і Новага часу было дзве: а) у аб’екце выяўлення адлюстроўвалася калектыўнае, а не індыўідуальнае стаўленне [1, с. 60–61]; б) адзінкавае зводзілася да агульнага (вядомага і аўтарытэтнага), падзея ці з’ява адносілася да пэўнага разраду [2, с. 25]. Словам, аўтар павінен быў пісаць “як трэба”, чаго вымагаў традыцыяналісцкі тып мастацкай свядомасці. Характарыстыкі твора пры гэтым задаваліся жанрам, а сам аўтар выступаў, хутчэй, у іпастасі майстра-рамесніка, чым мастака, г. зн. ён раскрываў сваё ўменне, але не індыўідуальны талент. Аднак нарматыўны характар творчасці зусім не азначаў закаснасці, шаблоннасці – творчая свабода не адмаўлялася, але была магчымай толькі ў межах жанру. Пры гэтым адсылкі і спасылкі на папярэднікаў (аўтарытэтаў) былі элементам структуры твора і мелі абавязковы характар.

У аспекце заяўленага прадмета даследавання нас цікавіць найперш творчая свабода аўтара ў межах царкоўна-палемічнага пісьменства, якое, здавалася б, калі й дапускае нейкія “вольнасці”, то ў мінімальным аб’ёме. Дарэчы, у самім гэтым азначэнні нібы закладзены пэўны парадокс: ці

магчыма *палеміка* (г. зн., дыскусія ў пошуку ісціны) у межах царкоўнага пісьменства? Так, паколькі яе ўзнікненне было абумоўлена самім фактам шматканфесійнасці ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Сітуацыя канкурэнцыі спарадзіла ўзаемную спаборлівасць паміж каталікамі, праваслаўнымі і пратэстантамі. Простае апалогія веры тут, відавочна, было недастаткова. Хаця, здавалася б, на тое прама ўказваюць самі назвы твораў – “Берасцейскі сабор і яго абарона” (1596) П. Скаргі, “Антырызис, або Апалогія супраць Хрыстафора Філалета” (1599) І. Пацея, “Апалогія” (1628) і “Верыфікацыя невінаватасці” (1621) М. Сматрыцкага, “Літас, або Камень з прашчы праўды” (1644) П. Магілы і інш. Аднак аўтары, усё ж, засяроджвалі свае намаганні на крытыцы апанентаў; дамінаваў палемічны элемент, які патрабаваў пазбягаць бяздоказнасці ў адстойванні догматаў уласнай канфесіі. Пры гэтым творчыя прынцыпы названых і многіх іншых аўтараў маглі істотна разыходзіцца. Так, П. Скарга зыходзіць з апрыёрнай праўдзівасці вучэння Каталіцкай царквы, а метады яго творчасці палягае ў паслядоўным пацвярджэнні ўласных тэзісаў спасылкамі на аўтарытэтныя крыніцы і жыццёвую практыку, у апеляцыі да разважлівасці рэцыпіента, у інтэрпрэтацыі адмоўных з’яў у жыцці праваслаўя як доказу непраўдзівасці гэтага веравызнання, паслядоўна называнага “схізматычным”, г. зн. ерэтычным. Разам з тым, у творах, скажам, І. Пацея мы маем справу з традыцыйнай палемікай: аўтар прадстаўляе не толькі свае перакананні, але і пазіцыю апанента, якую спачатку аргументавана аспрэчвае, і толькі потым паказвае слушнасць уласнага падыходу і робіць высновы.

Пры гэтым неабходна памятаць, што ў айчынным пісьменстве не было *традыцыі* міжканфесійнай палемікі і, адпаведна, нейкіх жанравых форм яе выражэння. Гэта, з аднаго боку, паставіла асобу аўтара ў сітуацыю выбару метаду творчасці, з іншага, дало ёй шырокія магчымасці ў самавыяўленні – яна як бы набыла ўласнае аблічча, зрабілася “бачнай” для чытача. Кожны аўтар, аднак, прадстаўляў саборны, агульны для сваёй канфесіі погляд на дагматычныя пытанні. Дзе ж пралягала мяжа паміж гэтым саборным “мы” і асобасным “я”? Відавочна, што “мы” ў дадзеным кантэксце ўключала выклад асноў канфесійнай дактрыны ў палемічным творы. Іншымі словамі, гэта было тое ядро, дапусціць змяненні ў структуры якога аўтар не меў права, бо яно як бы належала ўсім адзінаверцам і ўвасабляла традыцыю. (Само жаданне змяніць гэтае ядро вядзе аўтара да змены канфесійнай прыналежнасці, што было нярэдкай з’явай у тагачасным ВКЛ.) Адпаведна, “я” – гэта індывідуальны (асобасны) творчы кампанент, г. зн. такая творчая свабода, якую аўтар палічыць прымальнай для дасягнення пастаўленай мэты. Падобная свабода, безумоўна, немагчымая без пэўных ваганняў, пакутлівых разваг, барацьбы думак і жаданняў – усяго, што спадарожнічае працэсу творчасці. Сказанае наводзіць на думку, што ў разгледаны перыяд значна змяняецца роля аўтара, які ўжо выступае не столькі майстрам-рамеснікам, колькі творцам, для якога самавыяўленне, прэзентацыя свайго суб’ектыўнага погляду набывае каштоўнае і эстэтычнае значэнне, бо “аўтарская суб’ектыўнасць арганізуе твор і спараджае яго мастацкую цэласнасць” [3, с. 69].

Паколькі мэта любога аўтара-палеміста – пераканаць апанента ў слушнасці ўласнай пазіцыі, відавочна, што яго творчасць адбываецца ў гнамічным модусе, які ў якасці найважнейшай прыкметы вызначае здольнасць чалавека да мыслення. Таму заканамерна, што “сярод вобразаў свету, што адкрыліся чалавеку, ён *свядома абірае* для выяўлення тыя, якія, на яго погляд, *заснаваны на скрупулёзна-лагічным аналізе з’яваў*, найбольш дакладна адлюстроўваюць Першавобраз” [4, с. 63]. Падобнае самастойнае і разважлівае думанне патрабавала адпаведнага ўпарадкавання, якое было знойдзена ў логіцы і рыторыцы Арыстоцеля з яе сістэмай аргументацыі, развітым катэгарыяльным апаратам, узорами рацыянальнага мыслення.

Згодна з арыстоцэлеўскай канцэпцыяй, усе спосабы пераканання / аргументацыі можна размеркаваць на тры групы, паколькі “адны з іх знаходзяцца ў залежнасці ад характару прамойцы, другія – ад таго або іншага настрою слухача, трэція – ад самага маўлення” [5, с. 19]. Прычым, падкрэслівае аўтар, для гарманічнасці і паспяховасці прамовы важна скарыстацца ўсімі трыма элементамі аргументацыі разам: маральнымі (правільны і дарэчны выбар тэмы, спосабы звароту да суперніка і аўдыторыі), эмацыянальнымі (інтанацыя, заклікі, ускліканні), лагічнымі (план прамовы, паўната зместу, моўныя прыёмы, сафізмы).

Крытычна засвоеная антычная філасофская спадчына пачынае выкарыстоўвацца ў дагматычных мэтах, у рацыяналістычным і натуралістычным тлумачэнні Святога Пісання і г. д. Так, М. Смятрыцкі ў змешчанай у “Фрынасе” прадмове да кн. М. К. Вішнявецкага зазначыў: “сама Цнота (сцвярджае Сэнека) дае чалавеку вечную і бесклапотную радасць”; аднак жа, на думку аўтара, яна не давала язычнікам ніякай карысці, паколькі “была ім наогул невядома крыніца, з якой выцякаюць шчодрым струменем ручаі, гэта значыць, пазнанне ісціннага, у Тройцы адзінага Бога і пазнанне Яго найвышэйшай волі” [6, с. 1–2].

Так успрынятая антычная філасофска сістэма спрыяла канцэптуалізацыі тэалагічных дактрын розных канфесій і рацыяналізавала палеміку. Пры гэтым пратэстанцкія намінацыі імкнуліся да перагляду асноўных догматаў хрысціянства шляхам рацыянальнага абгрунтавання, а каталікі і праваслаўныя засяродзіліся на абароне ўласных пазіцый. Адметна, што магутным аргументам у адстойванні ўласнай дагматычнай пазіцыі ўсе аўтары палемічных сачыненняў лічылі як мага большую колькасць спасылак на разнастайныя крыніцы, не абавязкова рэлігійнага плану. Калі ў Сярэднявеччы асноўным сродкам творчасці была алегорыя, дзякуючы чаму аўтар мог прадумаваць бясконцую колькасць сэнсаў і тым дэманстраваць уласную вучонасць, то гуманісты прынцыпова адкінулі алегорыю ў гэтай якасці, пакінуўшы за ёй значэнне тропа. Аднак пры кожнай нагодзе яны стараліся падкрэсліць сваю дасведчанасць: яе дэманстрацыя, пачынаючы з канца XVI ст., набывае нарматыўны характар, узнікаюць цэлыя кампендыумы прыкладаў з розных галінаў ведаў. Прыклады бяруцца з антычных і хрысціянскіх твораў свецкага і рэлігійнага пісьменства, з матэрыялаў юрыдычнага, дыпламатычнага і палітычнага зместу, з гістарыяграфічных крыніц і г. д. Рацыянальны падыход да хрысціян-

скай дагматыкі, ірацыянальнай з пункту гледжання чалавечай логікі, вёў у гістарычнай перспектыве “да падрыву тых асноў, на якіх базіравалася тэалогія” [7, с. 173].

Побач з лагічна-паняціўным неад’емнай часткай царкоўна-палемічнага твора стаў эмацыйна-экспрэсіўны кампанент, што сведчыць пра пашырэнне метадаў уздзеяння на чытача з боку аўтара, а разам з тым і выяўлення аўтарскай суб’ектыўнасці. На значнасці апеляцыі да чалавечай эмацыйнасці, зноў жа, акцэнтуюе ўвагу Арыстоцель у сваёй “Рыторыцы”: “Доказ знаходзіцца ў залежнасці ад саміх слухачоў, калі апошнія прыходзяць ва ўзбуджэнне пад уздзеяннем прамовы, таму што мы выносім разнастайныя меркаванні пад уздзеяннем задавальнення і незадавальнення, любові і нянавісці” [5, с. 20]. Па-сутнасці, эмацыйнасць у дадзеным выпадку з’яўляецца своеасаблівым трыгерам, які схіляе рэцыпіента да прызнання слушнасці аўтарскай пазіцыі, што палемісты XVI–XVII стст. цудоўна ўсведамлялі і чым карысталіся ў поўнай меры.

Так, у свой час П. Скарга ў 3-й частцы трактата “Пра адзінства Царквы Божай пад адзіным пастырам” (1577) раскрытыкаваў Праваслаўную царкву. Закрануўшы шырокі спектр пытанняў жыцця апошняй – ад дагматыкі да маральнага аблічча святарства, – ён прыйшоў да непрыемнай, але ў цэлым карэктнай высновы: “вядома, што ў русі ўся навука заняпала, а папы абмужычыліся, і ніколі ад іх не маюць авечкі [паства. – А. Б.] суцяшэння, якога патрабуюць” [8, с. 359]. Своеасаблівым адказам на падобныя закіды з боку каталікоў стаў “Фрынас” (1610) М. Сматыцкага, дзе ў непрыглядным абліччы паўстала ўжо сама Каталіцкая царква. Напрыклад, у III-м раздзеле, скіраваным супраць рымскага біскупа, чытаем: “Павер мне, сыне, – звяртаецца Царква да сваіх дзяцей, – што патрапіць у рукі італьянскіх бандытаў страшна ў такой самай меры, як і ў рукі турэцкіх разбойнікаў” [6, с. 30 адв.]. Як бачым, М. Сматыцкі без ваганняў атаясамлівае рымскага біскупа (хрысціяніна) і турэцкага разбойніка (мусульманіна). Негатыўная ацэнка яшчэ больш узмацняецца ў IV-м раздзеле, дзе змяшчаюцца выказванні з розных заходніх крыніц (М. Кузанскі, Э.-С. Пікаламіні, Э. Ратэрдамскі і інш.) супраць папства і яго нораваў. (Па падліках В. Нічыка, спіс цытаваных аўтараў складае ў “Фрынасе” 141 пазіцыю [9, с. 286–287].) У ліку іх зняходзяцца творы рэнэсансных італьянскіх паэтаў Батыста Мантуана і Франчэска Пятраркі. Асаблівую пікантнасць цытаванню надае тое, што першы з названых быў каталіцкім манахам, а другі – адданым прыхільнікам Каталіцкай царквы.

Верш Ф. Пятраркі, – гэта знакаміты СХХХVIII санет “Fontana di dolore, albergo d’ira” (“Крыніца смутку, прытулак гневу”), з яго “Canzoniere”, пададзены ў перакладах на польскую і лацінскую мовы. Працытуем пачатак санета ў польскім перакладзе М. Сматыцкага:

Rzymie, źródło nieszczęścia, domie gniewu pełny,

Szkoła błędów, herezyi, kościele odmienny.

Rzymem byleś, a teraz iesteś Babylonem,

Stąd tak wiele kłopotów płynie w każdą stronę [6, с. 69 адв.].

Квінтэсенцыяй аўтарскай думкі відавоча з’яўляецца эмацыйна насычаны афарызм *Rzymem byleś, a teraz iesteś Babylonem* ‘Быў ты Рымам, цяпер жа стаў ты Вавілонам’. Падобная ацэнка павінна была спадабацца праваслаўнаму верніку, паколькі адсылала яго да біблейскага архетыпа Вавілона як месца найбольшай грахоўнасці, распусты і неразважлівасці. У дадзеным выпадку, аднак, варта звярнуць увагу, што адсылка да архетыпа – толькі адзін з элементаў эмацыйнага ўздзеяння, якое павялічвае ўжо сама вершаваная форма (санет), зварот да безумоўнага аўтарэтэту эпохі Адраджэння (Пятрарка), усведамленне, што аргументацыю супраць папства забяспечвае адданы каталік. У цэлым варта пагадзіцца з Я. Мішальскай, якая, робячы параўнанне перакладаў гэтага санета на польскую мову, зробленых праваслаўным М. Сматрыцкім (1610) і кальвіністам К. Краінскім (1611), прыходзіць да высновы, што перакладчыкаў цікавілі не так паэтычныя вартасці санета, як яго тэматыка, а таму яны “не вагаліся ў яго выкарыстанні ў палемічнай і палітычнай функцыі” [10, с. 27].

Як бачым, праблематыка палемічных твораў выходзіла за межы ўласна дагматычных пытанняў і царкоўнага жыцця, што з’явілася прамым вынікам звароту аўтараў-палемістаў да разнастайных аргументаў свецкага паходжання. Таму не дзіўна, што з часам “напал жарсцяў і маса рознагалоссяў канфесійнага характару (...) надалі веравызнаўчым адрозненням характар сацыяльных” [7, с. 287]. Непадзельнасць палемічнай, культурнай, сацыяльнай і палітычнай функцый разглядаючы літаратуры пацвярджаецца самім зместам твораў. Не паглыбляючыся, аднак, у працяглыя дыскусіі, адзначым на заканчэнне найбольш істотныя моманты праведзенага разгляду.

Аўтар царкоўна-палемічнага твора быў абмежаваны дагматычным канонам, які ўяўляе своеасаблівае непадуладнае аўтару ідэйнае ядро (“мы”); яно выражае калектыўную каштоўнасць (дагматычныя ўстаноўкі пэўнай канфесіі).

Аўтар меў справу з зададзеным прадметам апісання і адпаведнымі апошняму стылявымі патрабаваннямі – ён арыентаваўся на пэўныя ўзоры і “гатовае” слова, зададзенае рыторыкай і нарматыўнай паэтыкай.

Усё гэта, аднак, пакідала пэўныя магчымасці для праяваў аўтарскай суб’ектыўнасці (“я”): у выбары шляхоў эмацыйнага ўздзеяння на рэцыпіента, сродкаў кампазіцыйнай і стылістычнай арганізацыі твора, у спосабах апеляцыі да разважлівасці, досведу і жыццёвай практыкі чытача.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лихачев, Д. С.* Поэтика литературы / Д. С. Лихачев // Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII веков / РАН. Ин-т философии ; рук. проекта, отв. ред. В. В. Бычков. – М. : Ладомир, 1996. – С. 57–94.
2. *Конявская, Е. Л.* Авторское самосознание древнерусского книжника (XI–середина XV в.) / Е. Л. Конявская. – М. : Языки рус. культуры, 2000. – 199 с.
3. *Хализев, В. Е.* Теория литературы : учебник / В. Е. Хализев. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 2002. – 437 с.

4. Левшун, Л. История восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л. Левшун. – Минск : Экономпресс, 2001. – 352 с.
5. Античные риторика / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 352 с.
6. ФРННОΣ, to jest Lament iedyney Ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem Dogmat Wiary. Przez Theophila Orthologa. – W Wilnie, Roku Pańskiego 1610. – XXVIII + 436 s.
7. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – Т. 3. Рэфармацыя, Контрэфармацыя. Барока / В. Б. Евароўскі [і інш.]. – 615 с.
8. Skarga, P. O iedności Kościoła Bożego pod iednym pasterzem z o Greckim od tey iedności odstąpieniu / P. Skarga. – W Wilnie : W drukarni... Mikołaja Chryztopha Radziwiła, Roku 1577. – XXII + 404 + XVI s.
9. Нічик, В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – поч. XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій ; під. ред. В. С. Горського. – Київ : Наукова думка, 1990. – 384 с.
10. Miszalska, J. Sonet w Polsce od XVI do początków XIX wieku a przekłady z języka włoskiego / J. Miszalska // Italica Wratislaviensia. – 2010. – Т. 1. – S. 18–36.